

De schilder als realist. Gilles Deleuze over Bacon en Vandenberg.

(Maxime Savoldi, thema's van de wijsgerige esthetica)

Expo, intro

« Les preuves fatiguent la vérité ». In de tweede kamer van de tentoonstellingsruimte vinden we deze uitspraak van Georges Braque. Het citaat is door Philippe Vandenberg met rode verf op een stuk karton aangebracht. Wie dichterbij komt, krijgt de indruk dat het karton al beschreven was. Schijnbaar betekenisloze namen, cijfers en tekeningen nestelen zich in potlood tussen de rode verf. Op het bijgevoegd informatiebordje staat dat Vandenberg het karton ergens in Molenbeek vond. De verf lijkt hij wel uit zijn arm te hebben gehaald.

Waarheid. Tijdens een gesprek met Iris Paschadilis van het SMAK in Gent, krijgt Vandenberg de vraag of hij een romantische schilder is. Door grootse woorden te gebruiken, die grootse gevoelens uitdrukken, vraagt ze zich af of er een zekere pathetiek uitgaat van zijn werk. “Ik beschouw mezelf als een realist”, antwoord Vandenberg stellig. “Ik denk dat de motieven die ik aanhaal, dat dat gewoon de realiteit is. ik geef daar natuurlijk een extreem beeld van, maar het is de realiteit.”¹

Hoe moeten we Vandenbergs woorden hier, en hierboven, begrijpen? Wat bedoelt hij wanneer hij zichzelf een realist noemt? Wat is de realiteitswaarde van zijn werk dan? Wanneer hij samen met Braque zegt dat ‘de bewijslast de waarheid verveelt’, welke waarheid hebben ze dan voor ogen? Verder in het gesprek vinden we aanwijzingen.

Wanneer Paschadilis een vraag stelt naar Vandenbergs aantrekking voor het lelijke, antwoordt hij dit: “Je kunt toch niet zeggen dat die schilderijen van Bacon [ons pakken omdat] ze schoon zijn. Die hebben een soort afschuw, die hebben een soort lelijkheid dat de schoonheid overtreft, begrijp je? [Niet omdat ze de waarheid], maar iets waarachtigs [tonen] die alleen maar op die manier kan geschilderd worden.”²

De waarheid, of de realiteit, lijkt hem niet te gaan over de bewijzen die ervoor worden aangeleverd, maar over het waarachtige dat getoond wordt in het schilderij. De afschuw die de toeschouwer naar de keel grijpt wanneer die voor de pausen van Bacon staat, is de waarachtige gewaarwording waarover Vandenberg spreekt. De waarheid laat zich, jammer

---

¹ Iris Paschadilis, *In gesprek met Philippe Vandenberg*, 2018, niet gepubliceerd, 12.

² Paschadilis, *In gesprek met Philippe Vandenberg*, 20.

voor de wetenschappers, niet beschrijven en begrijpen via experimenten, maar toont zich in de anekdote. Vandenberg volhardt: “De schilder is wellicht de enige realist.”³

Wie voor de pauzen van Bacon staat, wordt geconfronteerd met een huivering. Een misselijkmakend ongemak. Volgens Vandenberg moet de waarheid, of beter het waarachtige, in deze directe ervaring gezocht worden. Waarheid is geen idee, maar een lichamelijke toestand. Daarmee wijst Vandenberg het verhaal af dat gepaard gaat met wat er zich op het doek afspeelt. Op het doek speelt er zich eigenlijk niets af, het doek vertelt geen verhaal. Op het doek staan voor Vandenberg hoogstens nietszeggende figuren, vormen en beelden.

Toch proberen de curatoren van ‘Molenbeek’ ons iets anders te vertellen. In de geselecteerde werken die te zien zijn in de Bozar, zien we dat het gebruik van taal een constante is. Hoe kunnen we onszelf weerhouden om achter de woorden ‘amour’, ‘kill’ of ‘Dieu’ verhalen te zien? Is het woord niet onlosmakelijk verbonden met zijn inhoud? Draagt het woord niet steeds zijn schaduw mee?

Door zorgvuldig het werk *Francis Bacon. De Logica van de Gewaarwording* (1981) van Gilles Deleuze te bestuderen, zullen we zien dat het begrippenkader voorbehouden aan Bacon ook van toepassing is op Vandenberg.⁴ Net zoals de paus bij Bacon geen verhaal meedraagt, maar louter een gewaarwording veroorzaakt, zo ook zullen de woorden bij Vandenberg losgekoppeld worden van hun inhoud. De woorden worden vormen, tekeningen, beelden – figuren. Vandenberg is geen poppenspeler, maar een *témoin à charge*.

Deleuze zal ons concepten aanleveren om het project van Vandenberg te begrijpen als een realistisch project. In tegenstelling tot wat de bezoeker van de expo zou kunnen denken, is het maatschappelijk verhaal dat Vandenberg ons schijnbaar vertelt van secundair belang. Dit stuk is erop gericht om via Deleuze, en met behulp van Vandenberg, te tonen dat de realiteitswaarde van ‘Molenbeek’ veeleer ligt in de gewaarwording – en niet in een maatschappijkritiek.

Het woord als beeld, de figuur en het contour

Op de website van de tentoonstelling stellen de initiatiefnemers van ‘Molenbeek’ het als volgt: “De opschriften getuigen van hoop, woede en eenzaamheid, maar ook van het kwaad, alsof

---

³ Philippe Vandenberg, *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood*, Philippe Vandenberg Foundation, 1998, deel 7.

⁴ Gilles Deleuze, *Francis Bacon. De logica van de gewaarwording*, vert. Walter van der Star, (Octavo Publicaties, 2015).

Vandenberg tevens leuzen uit een bedreigende buitenwereld optekent”.⁵ Even verder, vinden we dit: “Vandenberg provoceert. Op ironische wijze verbindt hij conflicten uit andere werelddelen en tijdsperiodes aan het Molenbeek van zijn tijd als kritiek op machtsmisbruik, racisme en geweld als ‘een revolte tegen de wreedheid’”.⁶

Wat moeten we aanvangen met deze schizofrenie in Vandenberg's werk? Terwijl het eerste citaat Vandenberg wegzet als een getuige, die observeert en feiten presenteert, wordt hij in het tweede geduid als een provocateur, criticus en quasi-revolutionair. De taal die Vandenberg gebruikt laat duidelijk niemand onberoerd. Het zou naïef zijn om te stellen dat de woorden geheel losgekoppeld kunnen worden van de inhoud die ze oproepen. Woorden bestaan immers niet in het luchtledige. Ze worden gebruikt, soms misbruikt, in een maatschappelijke context waarin macht in stand wordt gehouden, of ondermijnd dient te worden. Woorden hebben dus wel degelijk een impact door hun inhoud. De vraag is echter of Vandenberg ze ook tot de inhoud wilt herleiden. De inzet van deze inspanning is om aan te tonen dat de woorden in al hun materialiteit – zij het in stift, potlood of verf – niet tot hun inhoud herleid kunnen worden.

Vandenberg is veel meer getuige dan criticus. Zorgvuldig presenteert hij woorden op een tekenblad, canvas of doos om opzoek te gaan naar de *grenzen* van de betekenis. In *Logica van de gewaarwording* stelt Deleuze dat de isolatie van de figuur een eerste voorwaarde is om de betekenisstructuur te kunnen verlaten.⁷ De vraag is echter hoe zo een figuur wordt geïsoleerd. Deleuze illustreert aan de hand van het oeuvre van Bacon het belang van de “grote felle, gelijkmatige en roerloze kleurvlakken.”⁸ In *Triptych, Studies from the Human Body* (1970) van Bacon zien we grille figuren omgeven door een effen, feloranje kleur.⁹ De kleur dient hier niet slechts als opvulling van de witruimte. De figuren worden erdoor geïsoleerd. De grens tussen beiden, het contour, is de plek waar de figuur naadloos in de ruimte overgaat – en op die manier zijn narratieve structuur verliest. Op het eerste gezicht lijkt dit anders te zijn wanneer we ons naar Vandenberg richten. Niets is minder waar.

In ‘Molenbeek’ worden we geconfronteerd met woorden die in al hun materialiteit op een drager verschijnen. Vandenberg tekent “Il me faut tout oublier” met waskrijt in verschillende kleurschakeringen. Hoewel we geneigd zijn te oordelen dat de ruimte tussen de

---

⁵ “Slogans”, in *Philippe Vandenberg. Molenbeek*, geraadpleegd op 12 december 2020. (<https://readymag.com/u3083945729/expoPhilippeVandenberg/3/>)

⁶ “Politics”, in *Philippe Vandenberg. Molenbeek*, geraadpleegd op 12 december 2020. (<https://readymag.com/u3083945729/expoPhilippeVandenberg/4/>)

⁷ Gilles Deleuze, *Francis Bacon. Logica van de gewaarwording*, 13.

⁸ Deleuze, *Francis Bacon. Logica van de gewaarwording*, 15.

letters onbenut blijft, biedt het conceptueel kader van Deleuze ons het nodige instrument om ons oordeel op te schorten. De crèmewitte ruimte isoleert de zinvolle letters waardoor ze verglijden in zinloze tekeningen, beelden, figuren. De krijtlijn die de figuur uitmaakt, is tegelijkertijd het contour die de grens van het zinvolle aangeeft. Het woord wordt door de krijtlijn bevrijd van zijn clichés en gepresenteerd als voldongen feit. Wanneer Vandenberg terugkomt op Hitler en de zijne, probeert hij ons van niets te overtuigen. In tegendeel. Door adoraties voor de Führer op papier te brengen, probeert hij de grenzen van het narratief op te zoeken opdat “de schreeuw eerder dan het afgrijzen”¹⁰ op de voorgrond treedt. Zowel Bacon als Vandenberg willen “het feit registreren”¹¹ dat los staat van het verhaal dat wordt verteld. Wat Vandenberg in het woord interesseert, is niet de betekenis, maar de vorm van de tekening – het woord als beeld. Bij Vandenberg klinkt dat zo:

Als ik een woord gebruik – of als ik woorden en zinnen gebruik in schilderijen – hebben ze twee doelen. Enerzijds heb je de betekenis van het woord en ten tweede heb je de plaats die het woord als teken in het schilderij neemt. Als beeld. Tenslotte, een letter is een tekening. Een woord is een tekening. En zo gebruik ik het ook.¹²

Toch ontkent hij niet dat woorden ook een betekenis meedragen. Dat zou naïef zijn. ‘Amour’, ‘kill’, ‘Dieu’, “allemaal heel beladen woorden – die hebben dus die beladen betekenis.”¹³ Wanneer Vandenberg een swastika op het doek schildert, roept dat onvermijdelijk een geschiedenis op bij de toeschouwer. Ook Deleuze weet dat het niet vanzelfsprekend is om afstand te doen van de primaire figuratie en de clichés die daarmee gepaard gaan.¹⁴ Zoals Iris Paschadilis al eerder opmerkte, gaat er van zwaarbeladen woorden of symbolen al snel een zekere pathetiek uit. Toch bestaat de inzet van Bacon en Vandenberg eruit om afstand te doen van de ervaringen, van de clichés, die pathetiek kunnen oproepen. Zowel Vandenberg als Bacon maken er geen geheim van dat vernietiging centraal staat in hun creatief proces.¹⁵ Alvorens het doek te beschilderen, moet het eerst leeggemaakt worden.¹⁶

Témoignage à charge en de brutaliteit van de feiten

Feiten. Volgens een conventionele theorie van de waarheid, is wat waar is, *feitelijk waar*. De waarheid is niet gegrond in meningen, in particuliere posities die – weliswaar – tegenstrijdig

---

¹⁰ Ibid., 46

¹¹ Ibid., 43

¹² Paschadilis, *In gesprek met Philippe Vandenberg*, 6.

¹³ Ibid., 7

¹⁴ Deleuze, *Logica van de gewaarwording*, 46.

¹⁵ Paschadilis, *In gesprek met Philippe Vandenberg*, 18.

¹⁶ Deleuze, *Logica van de gewaarwording*, 99.

kunnen zijn. De waarheid is objectief en gegrond in wat bijvoorbeeld Wittgenstein een correspondentierelatie noemt. Een uitspraak is met andere woorden waar wanneer ze overeenkomt met een feitelijke stand van zaken. Het project van Bacon en Vandenberg is er niet zozeer op gericht de Waarheid aan het licht te brengen (deze zou te verhalend zijn, te figuratief zijn), dan wel feiten te presenteren. In het voorwoord voorafgaand aan een interviewreeks met Francis Bacon, schrijft David Sylvester, die de interviews afneemt, het volgende.

Like the camera, the tape recorder, roughly speaking, cannot lie, and cannot discriminate. Faithfully, it registers every false start, every crossing of purposes, every malformation of syntax and thought, every digression, every unthinking answer or question, every unwitting distortion of fact that results from not having time to remember clearly.¹⁷

De camera, het foto toestel en de geluidsrecorder zijn onverbiddelijk. Ze registreren elke twijfel, onnauwkeurigheid, hapering. Ze registreren elk feit en leggen ons een zekere waarheid op. Bacon, net als Vandenberg, is gefascineerd door deze onverbiddelijkheid. Waarom hebben ze zich dan niet in de fotografie gestort? Voor Bacon hebben foto's nog steeds iets clichématigs, iets representatiefs. Toegegeven, ze brengen de toeschouwer dicht bij de realiteit dan een figuratief of abstract schilderwerk, maar ontbreken toch nog aan brutaliteit. In één van de interviews, zegt Bacon het volgende: "[A really good artist] knows that the recording can be done by film, [...] all that [the artist] is involved with is making the sensibility open up through the image."¹⁸ De schilder moet eerder, in de woorden van Deleuze, de gewaarwording tastbaar maken. In plaats van het leven voor te stellen, moet het schilderij een eigen leven gaan leiden. Om de gewaarwording tastbaar te maken, zijn naast de gekende materialen (verf, waskrijt, potlood) ook vervorming, herhaling en toeval belangrijke instrumenten in de materiaalkist van Bacon en Vandenberg. De gewaarwording hangt dus steeds samen met het gedaante waarin het voorkomt. Via de materialen, wordt de gewaarwording op het doek aangebracht en op de toeschouwer overgebracht. De besmeurde penselen van Bacon en Vandenberg scheppen geen narratief, maar bekampen deze. Ze presenteren een feit in al zijn brutaliteit.

Wat bedoelt Bacon dan wanneer hij zegt dat hij terug wilt keren naar 'de brutaliteit van de feiten'? Moeten we feiten dan op de conventionele manier begrijpen, samenhangend met Wittgensteins waarheidsbegrip? Allerm minst. Zoals Bacon hierboven zelf al aangaf, onderscheidt de schilder zich door de toeschouwer te confronteren met een zuivere gewaarwording – een sensationele beleving. De brutaliteit van de feiten schuilt dus in de lichamelijke impact van de sensationele beleving, gemedieerd door de penseelstreek. Deze

---

¹⁷ David Sylvester, *Interviews with Francis Bacon*, Thames & Hudson, 2008, preface.

¹⁸ Sylvester, *Interviews with Francis Bacon*, 28.

werkt immers meteen in op het centraal zenuwstelsel. “[...] If you say something very directly to somebody”, stelt Bacon, “they’re sometimes offended, although it is a fact.” Hij concludeert: “[...] people tend to be offended by facts, or what used to be called truth.”¹⁹ Voor Bacon bestaat het opzet van de schilder eruit om de zaken te tonen zoals ze *volgens* de schilder zijn. Dat wilt zeggen dat de schilder *zijn* beelden op een zeer directe wijze moet presenteren.

In plaats van verhalen te vertellen, tonen Bacon en Vandenberg beelden – confronteren ze ons met feitelijkheden. Het is hierin dat het realistisch karakter van beide oeuvres schuilgaat. Vandenberg zelf spreekt steeds over het mysterieuze, over het metafysische dat het kunstwerk drijft. Hoe kan dit verzoend worden met een realistisch project waarin gepoogd wordt door te dringen tot feitelijkheden, tot wat *is*? Wat op het eerste gezicht elkaar lijkt uit te sluiten, is allerm minst het geval. Waarom sluit een mysterieus element, het onbegrijpelijke, het onaanraakbare, een realistisch project niet uit? Wanneer we het realisme in verband brengen met het mysterie, lijken we te stellen dat Vandenberg tot het mysterie probeert door te dringen, het wilt aanraken door er zijn hand op te leggen. Toch beweert Vandenberg zelf het tegendeel: “Eigenlijk moet je erin slagen de zaken te laten opvliegen zonder ze aan te raken. Je mag de dingen niet aanraken. Je mag het mysterie niet aanraken. Je mag niets aanraken.”²⁰ Wat zich niet laat begrijpen, wat niet aangeraakt kan worden, toont Vandenberg in zijn schilderwerk. In het schilderij reveleert het mysterieus element zichzelf. Ook wanneer Vandenberg woorden op het doek aanbrengt, kunnen deze niet tot hun betekenis herleid worden. “Woorden kunnen haar mysterie niet aan”, schrijft hij in het openend stuk van *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood* (1998). De woorden dienen dus voornamelijk in hun materialiteit gelezen, of beter; bekeken te worden.

Niettegenstaande dat de betekenisstructuur helemaal weggedacht kan worden, moet deze wel in de mate van het mogelijke, al is het maar voor even, vergeten worden. Woorden in hun materialiteit, zij het in verf, krijt, potlood of bloed, zijn woorden in hun feitelijkheid. Vandenberg getuigt van deze feitelijkheid door ze als het ware dansend op het doek te brengen. Hij herhaalt, vervormt, gebruikt verschillende kleuren voor dezelfde woorden. Op die manier krijgt Vandenberg als *témoign à charge* een vernieuwde betekenis. Tijdens zijn verblijf in Molenbeek, registreert hij niet alleen de spanningen die zich rondom hem ontwikkelen. Hij toont ons tegelijkertijd de grenzen van diezelfde registratie. De terugkerende woorden (Amour, Dieu) en beladen symbolen (swastika, gestrekte arm) die hij op het doek aanbrengt, worden in al hun materialiteit gepresenteerd en gedeeltelijk ontdaan van hun betekenis.

---

¹⁹ Ibid., 48

²⁰ Paschadilis, *In gesprek met Philippe Vandenberg*, 24.

Vandenberg pleit voor wat hij ziet en voelt, niet voor wat hij begrijpt. Woorden worden tekeningen, woorden als dansende beelden.

De werkelijkheid is: de pijn die ik voel

Wat is de realiteitswaarde van het werk van Vandenberg in de expo 'Molenbeek'? Met deze vraag, trachtte we opzoek te gaan naar het realistisch karakter van Vandenberg's werk die tot 24 januari 2021 tentoongesteld wordt in de Bozar, Brussel. Het boek *Francis Bacon. De logica van de gewaarwording* van Gilles Deleuze bood ons instrumenten die ons in staat stelden het werk van Vandenberg op een alternatieve manier te begrijpen. Met de expo 'Molenbeek' wilden de curatoren ons een maatschappijkritische Vandenberg tonen. Hoewel de inspanning van dit stuk er niet op gericht was dit geheel te ontkennen, bood het een aanvullende en enigszins vernieuwende blik op wat we als toeschouwer te zien krijgen in de Bozar. Wat volgt, zijn enkele slotbeschouwingen. Meer dan een conclusie, is het een nieuw begin. Meer dan een slotsom, is het een aanknopingspunt voor verdere reflectie.

In een recensie voor *De Standaard*, schrijft Jozefien Van Beek over het terugkerend patroon in het tentoongestelde werk van Vandenberg. Ze schrijft over Hitler en de zijne, de donkere gedachten in lichte kleuren, de pijnlijke thema's en het tekenplezier, het contrast tussen de zwaarte en de vrolijkheid. Ook het politiek engagement van Vandenberg is volgens haar prominent aanwezig. Vandenberg is volgens Van Beek veel meer dan een doorgeefluik van wat hij rondom hem ziet. Hij noteert, maar concludeert voornamelijk. Hij waarschuwt de toeschouwer voor het gevaar dat om de hoek loert. Even verder in het stuk schrijft Van Beek het volgende: "De boodschap is duidelijk: de wereld staat in brand. Toen al, en nu zeker."²¹

Vanuit het begrippenkader van Deleuze is deze recensie moeilijk te verteren. Het is echter ontegensprekelijk zo dat er een politiek engagement verbonden is aan het werk van Vandenberg in de Bozar. Toch rest de vraag onbeantwoord hoe dat politiek engagement begrepen moet worden. Zonder de pretentie te hebben het opzet van de curatoren te ontcrachten, stelde de materiaalkist van Deleuze ons in staat het werk van Vandenberg op een alternatieve manier te begrijpen. Door het woord als een beeld te begrijpen, als een figuur, brachten we het werk van Vandenberg dichterbij dat van Bacon. In de eerste tentoonstellingsruimte zien we een opeenvolging van slogans op tekenpapier. De krijtlijn die Vandenberg op papier aanbrengt, is tegelijkertijd het contour die de grens van het zinvolle

---

²¹ Jozefien Van Beek, 'Pijnlijk plezierig', *De Standaard*, 10 december 2020, geraadpleegd op 22 december 2020.

aangeeft. Meer dan de woorden op papier te begrijpen als betekenisdrager, als een tekensysteem die de wereld beschrijft, verschijnen de woorden in al hun materialiteit als feiten op papier.

De realiteitswaarde van Vandenbergs werk ligt dus niet in een maatschappijkritische insteek, maar in de materialiteit van de gewaarwording. Met verf, waskrijt, potlood of bloed laat hij woorden als beelden verschijnen. Zonder deze conclusie te willen opblazen, krijgt Vandenberg als *témoignage* een vernieuwde betekenis. Meer dan ons waarschuwen voor dreigend gevaar, getuigt Vandenberg in zijn werk over een rauwe werkelijkheid die hij ons via zijn trukendoos op een directe manier presenteert. In *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood* stelt hij het als volgt:

De kunstenaar is wellicht de enige realist. Ik bedoel: hij wijst met zijn trukendoos de werkelijkheid aan. Mijn vader spuwt in mijn ogen, hij daalt de trap af: dat is het gebeuren. De werkelijkheid is: de pijn die ik voel (hij vernedert mij) en de wetenschap dat hij gaat sterven (hij daalt de trap af). Ik ben de voorraadkamer, het schilderij zal kiezen, het schilderij dat komt op visite.²²

Toegegeven, woorden kunnen niet helemaal van hun betekenis ontkoppelt worden. Hoe men het ook draait of keert, woorden bestaan niet in het luchtledige en worden altijd begrepen binnen een bepaalde maatschappelijke context. De maatschappelijke context waarin Vandenberg zijn werk vervaardigde kan niet zonder meer vergeten worden. De woorden die hij op papier, op het canvas of op een stuk karton aanbracht, worden als vanzelf in verband gebracht met zijn Molenbeek.

In een interview met David Sylvester, is Bacon openhartig over het opzet van zijn werk. Op de vraag of hij zich bewust is van het weerzinwekkende aspect van zijn kunst, antwoordt hij het volgende: "I've always hoped to put over things as directly and rawly as I possibly can."²³ Voor Vandenberg blijft er slechts één ontegensprekelijke werkelijkheid over: 'de pijn die ik voel'. Het opzet van Vandenbergs werk bestond eruit deze pijn, dit feit – de pijn van de wereld – in al zijn rauwheid en meedogenloze materialiteit direct op het doek te brengen.

Misschien had Jozefien Van Beek in De Standaard dan toch gelijk wanneer ze schreef dat de boodschap van de tentoonstelling duidelijk is. De wereld zo als wij die kennen staat inderdád in brand. Eigenlijk staat de waarde van onze wereld in lichterlaaie. Alleen is Vandenberg daar misschien niet louter getuige van, maar de stichter, veroorzaker – terrorist en kamikaze.

---

²² Philippe Vandenberg, *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood*, deel 7.

²³ Sylvester, *Interviews met Francis Bacon*, 48.

Literatuur

Deleuze, Gilles. *Francis Bacon. De Logica van de gewaarwording*. Vertaald door Walter van der Star. Octavo publicaties. 2015.

Paschadilis, Iris. *In gesprek met Philippe Vandenberg (transcript)*. 2018.

Sylvester, David. *Interviews with Francis Bacon*. Thames & Hudson. 2008.

Van Beek, Jozefien. 'Pijnlijk plezierig'. *De Standaard*. 10 december 2020. Geraadpleegd op 22 december 2020.

Vandenberg, Philippe. *Op weg in een kooi is een man, zijn handen rood*. Philippe Vandenberg Foundation. 1998.

Vandenberg, Philippe. *The Song of the Finch*. Philippe Vandenberg Foundation. 2006.